



Հայկական գիտահետազոտական հանգույց
Armenian Research & Academic Repository



Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Մտեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

294

294

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄ. ԿՈՒՍ. (Բ) ԿԵՆՏՐ. ԿՈՄ. ԿՈՒՍՊԵՏ.

ՄԱՅԻՍՅԱՆ ԱՊՍԱՄԲՈՒԹՅԱՆ ՏԱՍՆԱՄՅԱԿԸ



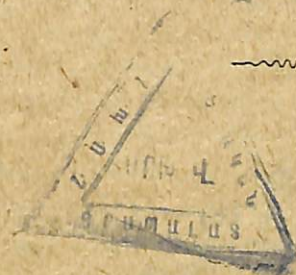
ՊԵՏԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ. ՅԵՐԵՎԱՆ — 1930

8 DEC 2017

ՀԱՅԵԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄՍՅՈՒՆԱՐԱՆԻ (Բ) ԿԵՆՏՐ. ԿՈՄԻՏԵ. ԿՈՒՍՊԵՏ

9:323.2(47.925)

ՄԱՅԻՍՅԱՆ ԱՊՍԱՄԲՈՒԹՅԱՆ
ՏԱՍՆԱՄՅԱԿԸ



ՊԵՏԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿԻ ԳՈՒԹՅՈՒՆ

Երեվան—1930



ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԱՅԻՍՅԱՆ ԱՊՍԱՄԲՈՒԹՅԱՆ 10-րդ
ՏԱՐԵԴԱՐՁԸ

(Նյութեր զեկուցողների համար)

Լրանում ե Հայաստանի բանվորա-գյուղացիա-
կան մասսաների և հեղափոխական զինվորների ա-
ռաջին մասսայական հեղափոխական լեյուլթի՝ մայիս-
յան ապստամբության 10-րդ տարեգարձը:

1. 1917 թ. Հոկտեմբերյան հեղափոխության առա-
ջին իսկ օրից Անդրկովկասի բուրժուազիային և կալվա-
ծատերերին հակահեղափոխական կուսակցությունների՝
(Վրաց մենշևիկների, Մուսավաթի, Դաշնակցության)
դեկավարությամբ պատրաստվեցին զիմադրել պրո-
լետարական մեծ հեղափոխությանը: Շնորհիվ սոցիալ-
դեմոկրատների և սոցիալիստ-հեղափոխականների բա-
ցահայտ դավաճանության, բուրժուազիային հաջողվեց
անջատել, թուլացնել հարյուր-հազարավոր բազմացեղ
պրոլետարիատի ուժերը, և ապա՝ միջազգային ու
ներքին հակահեղափոխական ուժերով Ռուսաստանի
խորհրդային իշխանության տարիններ պաշարված լի-
նելու հետևանքով, սկզբից Անդրկովկասի իշխող դա-
սակարգերին հաջողվեց նաև հենված տաճկա-դերմա-
նական, ապա Անտանտի իմպերիալիստական ուժերի
վրա՝ 2—3 տարի ևս քարշ տալ իրենց գոյությունը,
խուսափել Հոկտեմբերի ակտներից:

2. Անդրկովկասի կոմիսարիատին 18 թ. փետրե-
վարի 10-ին փոխարինեց սեյմը, վորն ապրիլի 9-ին

Հրատ. № 1300

Գրառեպ. № 5144 (բ) Պատվ. № 459 Տիրաժ 3000

Պետհրատի Յերկրորդ Տպարան Յերևանում.



1-32629ր

արդեն հայտարարեց Անդրկովկասի անկախությունը Ռուսաստանից: Նույն թվի մայիսի 26-ին որսապահաս սեյմն ինքնալիկվիդացիայի լենթարկվեց, և լերկու որվա ընթացքում ծնվեցին լերեք մանր հանրապետություններ՝ Վրաստան, Ադրբեյջան և Հայաստան: Այդպիսով թաղվից չուրորինակ բուժուական ֆեդերացիան, վորն իր միջանի ամսվա գոյության ընթացքում պատմությանը թողեց ախպիսի սև եջեր, ինչպիսին են Թիֆլիսի Ալեքսանդրյան այգում հեղափոխական միտինգի գնդակոծությունը, ռուսական բանակները եշլոնները զինաթափումը— Շամքորի սպանդանոցը, տաճիկներին Կովկաս հրավերելը և Հայաստանում թուրքական իսկ Ադրբեյջանում հայկական գյուղերի «մաքման, սրբման» սկիզբը: Այդ շրջանում միայն Բագվի պրոլետարիատը, վորն արդեն 15 տարի յեր, ինչ հանդիսանում եր Ռուսաստանի հեղափոխական պրոլետարիատի ամենաուժեղ հատվածներից մեկը՝ բայլևիկյան կուսակցության ղեկավարությամբ, մինչև 18 թ. հուլիսի 31-ը կարողացավ բարձր պահել պրոլետարական հեղափոխության դրոշմը և համառ պայքար մղել Բագվի կոմունան պաշտպանելու համար ներքին և թե արտաքին հակահեղափոխական թշնամի ուժերից:

3. Հեղափոխական կուսակցություններն Անդրկովկասի բաժանումն ու ծվատումը փորձում էին վերագրել միայն արտաքին հանգամանքներին— տաճիկական բռնի ուժին, մինչդեռ այդ սկիզբ եր առնում աչն ուրից, չերը ամեն ազգություն իր համար կազմակերպում եր ազգային խորհուրդներ, առանձին ազգային գնդեր և այլն: Անդրկովկասի կոմիսարիատի ու սեյմի

գործն այն լեղավ, վոր կարողացան ժամանակ շահել բորբոքելու, թունավորելու առանձին ազգությունների աշխատավորությանն ազգային ատելության թույնով, վորպեսզի մեկուկացվի նրանց միջազգային համերաշխությունը, անջատվեն դարավոր տնտեսական կապերը և մեռցվի հեղափոխական տրամադրությունը:

4. Այդպիսով 18 թ. հունիսի 14-ին Բաթումում ոսմանյան սուլթանական կառավարության հետ կընքած «խաղաղության և բարեկամության դաշինքի» տակ Անդրկովկասի պատվիրակներն ստորագրեցին վոչ վորպես ամբողջական լերկրի, այլ վորպես իրարից անկախ, առանձին լերեք հանրապետությունների պատվիրակներ: Այստեղ տաճիկ-գերմանական իմպերիալիզմին տրամադրվեցին վոչ միայն Անդրկովկասի յերկաթուղին Բագուն նվաճելու համար, այլ ամբողջ լերկրի աշխատավորության բաղդն ու տնտեսությունը՝ չմոռանալով մասսաների հեղափոխական յուրաքանչյուր շարժումը ես բնում խեղդելու գործը, ըստ վորում Հայաստանի հետ կնքած դաշնագրի 4-րդ հոդվածով ոսմանյան կայսերական կառավարությունը պարտավորվում ե ղենքի ուժով ոգնություն հասցնել Հայաստանի Հանրապետության կառավարությանը այն ղեպքում, չերը վերջինս նրան կիսնդրի աչն մասին՝ կարգը և հանդստությունը, չերկրում ապահովելու համար: Իսկ 2 ամիս հետո Արարատյան Հանրապետության պատվիրակությունը, Ալ. Ահարոնյանի գլխավորությամբ հովանավորություն եր աղերսում «բարերար» խալիֆից— «ղաշնակից» սուլթանից:

5. Քաղաքական այդ մահաբեր կոմեդիան լրիվ եր, բայց ավելի լրացավ, չերը պարտվեց գերմանո-

տաճկական իմպերիալիզմը, և Անդրկովկասի բուլթուզիան իր կուսակցութունները ղեկավարութեամբ նետվեց նոր «հովանավորող դաշնակցի» գազան Անտանտի գիրկը՝ յերկիրը տրամադրելով նրանց: Անտանտայի համար ավելացավ նոր թալանի աղբյուր, հեղափոխութեան դեմ կռիւն համար նոր ուղղակի «մատերիալ»:

Թիֆլիսի հայոց ազգային խորհուրդը 1918 թվի մայիսի 28-ին ինքզինքը Հայաստանի կառավարութեան հռչակելով՝ տեղափոխվեց Հայաստան: Ոգոստոսին հրավիրվեց Հայաստանի խորհուրդը, վորը մի տարի հետո 19 թ. ոգոստոսի 1-ին տեղի տվեց բարձրահայտն պարլամենտին, սակայն «անկախ» յերկրի պարլամենտը և վոչ մի անգամ չկարողացավ հանդիմանել «փրկարար» Անտանտայի վորեւ գնդապետի կամ շարլատան կապիտանի մատի շարժումներին:

6. Այսպէս մի չտեսնված սպանդ ու ավար, այսպես կոչված՝ սահմանալին վեճերի առթիվ: Հայաստանի դաշնակներն ու Ադրբեջանի մուսավաթականները կատաղի մրցման ելին դուրս յեկել աշխատավորութեանը սրբի քաշելու, ամբողջ շրջաններ թալանելու և հրի մատնելու գործում: Նույն փոխհարաբերութեան սկսեցին նաև Վրաստանի հետ: Տեղի ունեցավ հայ-վրացական պատերազմը (18 թ. աշնանը): Յերեք հանրապետութեանների աշխատավորութեանը հյուսիսում, շահագործվում էր ամենորոյա պատերազմների սարսափի տակ, և այդ բոլորի մեջ անմասն չէին մնում Մեծ-Բրիտանիայից յեկած «հյուրերը». Ներքին կոտորածների և Անտանտայի հլու հնադանդութեան ասպարիզում, պետական կուսակցութեան դառած Դաշնակցու-

թեանն առաջնակարգ տեղ էր գրավում: Տաճիկները հետ քաշվելու հետեանքով, հայ բուլթուզիայի այդ մարտական կուսակցութեանն ավելի էր հանդուգն դառել և ավելի ագահացել: «Ձառկավորվելով» գերեզմանոցի վերածված յերկրի սահմաններում, Հայաստանի գյուղացիութեան արջան գնով նա փորձում էր իրագործել հին յերազ— «ծովից ծովը»:

7. Դաշնակցութեան ազգային քաղաքականութեանը «ամենապարզ և ամենահեշտ» էր բոլոր յեղածներից «մաքել, սրբի», հայացնել յերկիրը «ներքին թուրքի» և կոտորացնել արտաքին թուրքի կյանքի ու հողի հաշվին: Ուստի արջան լճերի և մոխրակույտերի վերածվեցան Զանգիբասարի, Բեյլեքվեդի, Աղբաբայի, Ղարսի, Զանգեզուրի և այլ շրջանների հարկուրավոր թուրքական գյուղերը, վորի հետեանքով ավելի կործանվեց յերկրի տնտեսութեանը մյուս կողմից՝ նմանորինակ «փոխհատուցման» լինթարկվեցին թուրքական շրջանների հայաբնակ վայրերը (Նախիջևան, Գողթան, Ղարաբաղ և այլն):

8. Ծանր էր Տաճկահայաստանի գաղթականութեան դրութեանը, վորոնք չէին կարող ամրանալ հողին, վորովհետև նախ՝ բացակայում էին անհրաժեշտ տարրական միջոցները, անորոշ էին յերկրի քաղաքական բաղդը, ամենորոյա խոստումների համաձայն սպասում էին վերադառնալ իրենց նախկին վիլայիթները, և գլխավորն այն պատճառով, վոր այդ ուղղութեան հսկայական մասսան պատերազմների և այլ վտանգավոր պայմանների ժամանակ հանդիսանում էր լավագույն զինված ուժը, ուստի Դաշնակցութեան բնավ ձեռնտու չէր ձեռք քաշել զրանից և ավելի վտանգել

առանց այն ել իրենց խախուտ իշխանությունը: Այդպիսով այդ հսկայական մասսան, յերկար տարիներ կտրվելով աշխատանքից՝ ավելի լեր ընտելանում անաշխատ «հեշտ» վաստակի, թալանի՝ իր միջից տալով խմբապետական—լենինիստական մի կուռ ռազմական ուժ: Այս ուժի կողքին կառավարությունը ստեղծել էր տասնյակ հազարավոր թալանով ու գյուղացիության հաշվին պահպանվող իրավագույնի մի բանակ, վորը լենինական յեր ցարական սաղաթաշինության շկոյան անցած ռֆիցիերություն դաժան ձեծերին, բռնություններին և այլ վտանգություններին: Այդ հոգնած, բռնի ուժով զինած մասսայի դասալքությունը մեծ էր և հարատև:

9. Համաշխարհային պատերազմի տարիներին քայքայված գյուղատնտեսությունն ավելի քայքայվեց և կանգ առավ: Բավական չէր, վոր հանապարհների փակ լինելու հետևանքով Հայաստանի մի շարք գավառների տասնյակ հազարավոր գյուղացիները զերկվել էին իրենց լերեկավապրուստի աղբյուրից—կենտրոնական արդյունաբերական վայրերից (գլխավորապես Բագու), բավական չէր, վոր զերկվել էին մինչ 1917 թ. ամեն տարի դրսից ներմուծվող մի քանի միլլիոն փութ ալյուրից ու հացահատիկից, այլև գյուղացիությունն հնարավորություն չունեի ցանելու դաշտերի լերեկու-լերրորդականից ավելին: 1919 թվին ոգտագործվել է ցանքադաշտերի 27 տոկոսը: Անասունների 31—32 տոկոսն էր ֆնացել. այգեգործությունն ու բամբակի մշակությունը համարյա վերացվելու աստիճանի չէր հասել: Իսկ ողնություն հուլա և վոչ մի տեղից: Հետագայում Ամերիկայից ստացվող «նվիրա-

տվությունը»—ալյուրն ու կաթը, գյուղացուն չէր հասնում: Սերմացու չկար, գյուղացու քաղցած ընտանիքը, տնտեսած սերմացուի մեծ մասը, յերբեմն ամբողջովին՝ մինչև ցանեն եր սպառվում. իսկ յեթե մի քանի շրջաններում աննշան քանակությամբ սերմացու չէր տրվում՝ այն ել «դեմոկրատական իշխանությունը» բաշխում էր գյուղի ունեւոր տարրերին:

10. Կտնգ էր առել միանգամայն առանց այն ել թուլլ արդյունաբերությունը. յեղած արհեստանոցներն այնքան էլին աննշան, վոր տնտեսական վոչ մի ուժ չէին ներկայացնում լերկրի ծով կարիքների առաջ: Նավթ չկար. հաճախ շոգեմեքենաները ճանապարհի կիսին կտնգ էլին առնում կամ վալտով առաջ գնում: Քայքայվում, փշանում էլին փոքրաթիվ գործարաններն ու հանքերը՝ տարիների անգործության և անտեբուլության հետևանքով: Յերկրի տնտեսությունը և նրա ձեւվը հեռ էր գնացել:

Այս պայմաններում պետությունն անկարող էր համաճարակի առաջն առնել, վորը սովի հեռ միասին անխնա հնձում, նոսրացնում էր լերկրի աշխատավոր ընչազուրկ բնակչության շարքերը: Դեռ չզաղթած հարյուրավոր գյուղեր յերեք տարում կորցրին իրենց բնակչության 20—30 տոկոսը: 1919 թ. միայն մայրաքաղաքում—Յերևանում մեռել է 14,000 մարդ, իսկ Դաշնակցությունը մինչև վերջն ել շարունակում էր իր ջարդարար քաղաքականությունը՝ ազգամիջյան կոտորածներն ու արշավանքները:

11. Այդ դժոխային կացությունը կարծես բավական չէր, վոր մի կողմից ել աշխատավորության կրծքին ծանրացած էր միջնադարյան չուրորինակ վար-

չական սխտեմը: Խմբապետներ, վաշտապետներ, լի-
ազորների «գործունեությունը» վոչ մի պատասխա-
նատվություն մը չեր սահմանափակվում, այլ ընդհակա-
ռակը, կառավարությունն իր վարչաձևով նպաստում էր
գրան: Գործությունը, գանձագործությունը, կաշառակերու-
թյունը և ահեղի ազատ սպեկուլյացիան սխտեմ էր դա-
ռել, վորից անմասն չէին մնում պարլամետի անդամ-
ներն ու մինիստրներն, այն ժամանակ, չեր մշտն կողմից
հազարավոր վորք յերեխաները «մատուլ ալյուրի փոշի
ելին լիզում», սովահար մասսաները խոտով և հնձված
արտերից հավաքած հատիկներով սնվում:

12. Սովից հյուծված, ուժասպառ լեղած մասսան
խուլ բողբոջում էր և աստիճանաբար պատրաստվում
դուրս գալ ուժով իր վզին փաթաթված դժոխային
այդ պայմաններից: Յեղքը կար: Այդ նրան ցույց էր
տվել և արդեն յերրորդ տարին էր ցույց էր տալիս
Ռուսաստանի պրոլետարիատը: Սակայն թվ պետք է
կազմակերպեր, ընթացք տար այդ բողբոջներին և առաջ-
նորդեր գալիք հեղափոխությունը, յեթե վոչ այդ մաս-
սաների միակ հարապատ հեղափոխական ավանգարդը—
կոմունիստական կուսակցությունը:

13. Չնայած 1917 թվից Հայաստանի մի քանի
գավառական կենտրոններում գոյություն ունեյին
բալչևիկյան կազմակերպություններ, խմբակներ, բայց
քաղաքական, տնտեսական ծանր պայմանների ու
ղեկավար ուժերի պակասության պատճառով հնարա-
վոր չեր յեղել կազմակերպել մի ուժեղ հանրապետա-
կան կենտրոն: Այդ գործը 19 թ. ամառվանից իր վրա
վերցրեց կոմկուսակցության Անդրկովկասյան Յերկրա-
յին կոմիտեն՝ Հայաստան ուղարկելով մի շարք փորձ-

ված հին բալչևիկ ընկերներ: Կարճ ժամանակամիջո-
ցում հաջողվեց շրջագայել կապեր հաստատել շրջան-
ների ու գավառների հետ, նույն թվի սեպտեմբերին
հրավիրվում է հանրապետական խորհրդակցություն,
վորի գլխավորությամբ ծավալվում են գաղտնի
կազմակերպչական աշխատանքները: Սերտ կապ էր
պահվում Յերկրային կոմիտեյի հետ: Աշխատանքներն
արագ թափ են առնում բանվորների մեջ (ղեպի, չեր-
կաթ գիծ, տպարան, գարաժ և այլն), գլուղներում,
բանակում, նաև չերիտասարդության մեջ՝ Յերևանի
չերիտասարդ կոմունիստների «Սպարտակ» կողմա-
մակերպության միջոցով: Չորս ամիս հետո, 1920 թ.
հունվարին Յերևանում հրավիրվում է համահայաս-
տանյան առաջին կոնֆերանսը, վորտեղ առորչա աշ-
խատանքների, հետագա անելիքների և քաղաքական
գծի վերաբերյալ ընդունվում են համապատասխան
բանաձևեր: Այստեղ ընտրվում է նոր կենտրոնական
որդան՝ Հայաստանի կոմիտե (Արմենկոմ): Կոնֆերան-
սի ժամանակ կազմակերպության թիվը հասնում է
500-հոգու:

14. Հայաստանի չերկաթուղային բանվորու-
թյունը, վորի առաջավոր մասն անցել էր Բաղվի և
արդյունաբերական այլ քաղաքների հեղափոխական
շկուրան՝ կազմակերպվում էր պրոֆսոլությունների մեջ,
իսկ վերջիններիս ղեկավարությունն աստիճանաբար
անցնում էր կոմունիստների ձեռքը, (Ալեքսյու, Սա-
րիղամիշ և այլն) քաղաքականի վերածելով տնտե-
սական գործադուլները: Յերկաթուղային բանվորու-
թյունը հեղափոխական վոգու կենդանությունն է դըր-
սկորում դաշնակցական Հայաստանում: Արագությամբ

ծափալվում, ուժեղանում և այն շրջանների գյուղական կոմբլիշները, վորոնք նույնպես դեռ ընդամենը 2-3 տարի յե, ինչ կտրվել էլին Բագվի և այլ արդյունաբերական քաղաքներից:

15. 1920 թվի սկզբից, հաղթական կարմիր բանակի զորոհներից, Դենիկինի ուժերի ջախջախման և կարմիր բանակի ղեպի Հյուսիսային Կովկաս առաջ շարժման հետ միասին՝ դարգանում, ուժեղանում եր բանվորա-գյուղացիական մասսաների և նույն մասսաների զենքի տակ հավաքած մի մասի՝ զինվորության հեղափոխական տրամադրությունը, վորն արտահայտվում եր բողոքների, ցույցերի, միտինգների, գործադուլների և բանակում անհնազանդություն ձևերով: Հանկարծակի յեկած դաշնակցական իշխանությունն այս բոլորը զգում, տեսնում եր, և առաջն առնելու համար, տակավին հռչակար մարտ ամիսներին անցավ գործնական քայլերի՝ նախ մասսաները գլխատելու փորձով Ալեքսպոլում, Դիլիջանում, Յերևանում, Սարիղամիշում բանտարկեց կամ աքսորեց ձեռքն ընկած ղեկավար ընկերներին:

16. 1920 թվի ապրիլի 28-ին Ադրբեջանում հայտարարվեց Խորհրդային Իշխանություն: Այդ լուրն անմիջապես հասավ Հայաստան այն ժամանակ, չերբ արդեն տենդային պատրաստություններ էլին տեսնվում տոնելու միջազգային պրոլետարիատի համերաշխության որը՝ մայիսի 1-ը: Այսպիսով, արտաքին բարենպաստ հանդամանքներից, ներքին, կուտակված անհամբերությունն ավելի եր խթանվում: Դաշնակցությունը չկարողացավ թագցնել այդ լուրը, միայն անցավ իր սովորական պրովակացիաներին՝ հայտարա-

րելով, վոր այդ, Հայաստանը նվաճելու պատրվակով ե սարքված, մուսավաթական կեղծ հեղաշրջում ե և այլն, վորպեսզի կարողանար գոնե դրանով մասսաների տրամադրությունը բեկել, յերկընտրանքի առաջ դնել: Սակայն վոչինչ չեր ոգնում, իսկ ղեպերը հատունանում էլին չափսնված արագությունը:

17. Մայիս-մեկյան տոնի որը կոմունիստական զորոհների շուրջը խմբված մասսաներն առանձին վոգեվորություն ու հաջողություն արձանագիստեցին Յերևանում Ալեքսպոլում, Ղարսում, Ղարաքիլիսայում, Սարիղամիշում և այլ վայրերում: Նախատեսնելով բալլեիկների հաջողությունները՝ դաշնակները փորձում էլին կանխել այդ, ըստ վորում փորձում էլին իրենք ևս մասնակցել տոնին՝ ինիցիատիվ խլելու և դաշնակցական բնույթ տալու համար, մինչև անգամ վորոշում են Յերևանում, իմիջիայլոց, պարզել նաև Մարքսի և Շահումյանի նկարները: Սակայն նրանց բոլոր հույսերն ու ջանքերն ջուրն ընկան, վորովհետև ամենուրեք իրենց կուսակցական և հանրապետական զորոհների յեռեկց միայն կուսակցականները, անորոշ զբաղմունքի տեր մարդիկ և խանութպաններն էլին գնում: Նրանց պրովակացիոն ճառերն արժանանում էլին «կորչի» բացականչությունների սուլոցների, և զրկում էլին խոսելու հնարավորությունից: Վոչ մի պրովակացիա կամ «ազգային դավաճան» ուղղիկներ չեյին ոգնում այլևս: Միլիցիան չեզոք եր, կառավարությունը և տեղական իշխանությունները գլխակորույս և շմած ցուցարարների այդ որով «Կեցցե խորհրդային իշխանությունը», «Կեցցե Կոմկուսակցությունը», «Կորչի Դաշնակցությունը», «Բագուն ընկավ, հերթը Յերևա-

նինն եւ լողունգները շատ պարզ ու վորոշ ելին հնչում, ընդունվում «ուռաներով» և անխուսափելի դարձած մոտիկ ապագայի բնույթը վորոշում:

Վոգեկորված բանվորները, զինվորները և աշխատավոր քաղաքացիները վերհիշած կենտրոններում խաղաղ շքերթները բուռն բողոքի ցույցերի վերածեցին: Կոմմունիստ ընկերների ամենուրեք գործ դրած ջանքերով միայն կարելի չեղավ խուսափել բռնկումներից ու եքսցեսսներից: Այդ որվանից Ալեքսանդրում, Ղարսում, Սարիղամիշում փաստորեն սկսեց գոյություն ունենալ յերկիշխանություն, մեկը վարկաբեկված — դաշնակներինը, մյուսը կոմմունիստական կազմակերպությունների կոմիտեներն ու հեղինակները:

18. Դրությունն ավելի սուր կերպարանք ստացավ Ալեքսանդրում, վորը Հայաստանի բանվորական կենտրոնն էր, ուր կենտրոնացած էլին մեծ թվով գործամասեր: Կոմմունիստների յետեից գնում էր միքանի հազար կազմակերպված մասնա: Ցուցարարները ուղղվում են գործառույթների կողմը, վորտեղ զինվորական զնդերը միանում են նրանց: Միտինգը վողջունի հեռավոր է ուղարկում Ազրբեջանի ուկոմին: Զրահապատի պետ ընկ. Մուսայեկյանն իր ճառում հարձակվում է Դաշնակցության վրա և հավատարմությունը հայտնում հեղափոխությանն ու խորհրդային իշխանությանը: Ցուցարարները զինվորների մի մասի հետ վերադառնում են քաղաք: Դաշնակներն իրենց ակումբից պրովակացիոն զնդակ են արձակում ցուցարարների վրա, վորի հետևանքով տակն ու վրա յե լինում նրանց ակումբը: Այդ որը ձակատապալական նշանակություն ունեցավ հետագա անցքերի համար:

Կենտրոնական իշխանությունը հեռագրում է զրահապատի պետին՝ շտապ անցնել Ղամաբուլույի «ճակատը» Ընկ. Մուսայեկյանը խուսափելով ծուղակից՝ մերժում է հրամանը: Այսպիսով կալարանն ու զրահապատն ապստամբական դրություն մեջ եր:

19. Դեռ մայիսից առաջ հացի ճգնաժամը հասել էր իր գագաթնակետին: Մայիսյան հաջող ցույցերից հետո, Յերևանի քաղցած դաղթականները, չքավոր քաղաքացիները, գլխավորապես կանայք, 3-ին բռնուտեր են սարքում, թալանում ուտեստի մի շարք խանութներ: Մայիսի 4-5-ին «Ժամանակավորապես» արձակվում է պարլամենտը: Դաշնակցության Արևելյան Բյուրոն յերկրում ղեկատարուրա յե հայտարարում, և Համո Ռանջանյանի նախագահությամբ ստեղծվում է նոր կարինետ: Ուշքի յեկած ժառանգրիզմը նույն որը գործադուլները հայտարարում է պետական հանցանք: 6-ին արտակարգ դատարաններ հիմնում տալով լայն ու վերջնական իրավունքներ, 7-8-ին Յերևանում սկսում են խուզարկությունները և Կոմմունիստների ու բանվորների մասնաշաղկան ձերբակալությունները: Նրանց հաջողվում է ձերբակալություններ կատարել նույն որերին նաև Ղարաքիլիսայում և Իգդիրում: Միշարթա դադարի հետևանքով զվարած Դաշնակցությունն արդեն անցնում է հարձակման: 8-ի որենքով «ցմահ տաժանակիր աշխատանքների» յե դատապարտվում մինչև անգամ հակապետական ճառ ասողը կամ թերթ տարածողը: Այս նշանակում էր որենքից դուրս հայտարարել Կոմմունիստներին: Դաշնակցությունը զենքի տակ առած իր անդամներին, գործողության հրավիրեց խմբապետ Սեպուհի խումբը, և տմսի 9-ին ուղղվեց զեպի Ալեքսանդր:

Մինչ այդ «ոպոզիցիոն» հակահեղափոխական կուսակցութիւնները՝ հալ-սոցիալ-դեմոկրատիան (սպեցիֆիկներ), ռամկավարական, եսերական և ժողովրդական կուսակցութիւնները մայիսի 5-ից բոլոր ուժերը տրամադրեցին «չերկրի միակ իրավասու» կուսակցութեան — Դաշնակցութեանը և իրենց ագիտացիայով ու գործնական քայլերով անմասն չմնացին ապստամբութեան ճնշման գործում: Կրօնն ու լեկեղեցին խաչ ու խաչվառով լրացրին համատարած ռեակցիայի շարքը:

Այսպիսով, սեւ-հարլուրակալին մի ամբողջացած ուժ պատրաստվեց դիմադրելու բռնկված հեղափոխութիւնը:

20. Ալեքսանդրի կուսկոմիտեյի առաջ մնացել էր յերկու ճանապարհ — կամ ապստամբվել և իշխանութիւնը գրավել, փրկել անորոշ դրութիւնը և կուսկազմակերպութեան հեղինակութիւնը, կամ ակտիվ քայլերի չը դիմելով յենթարկվել դաշնակցութեան քայքայմանը, վորից պիտի քայքայվեր և կազմակերպութիւնը, և կորսվեր գալիք ապստամբութեան հեռանկարը: Կոմիտեն դիմեց Արմենկոմիտին և սպասեց սանկցիայի: Մայիսի 5-ին Արմենկոմիտին իր յերկու ներկայացուցիչներին գործուղելով Ալեքսանդրի սանկցիա տվեց ապստամբութեան, չնայած մինչ այդ նա վորոշում ուներ ապստամբութիւնն սկսել Ղազախից: Կազմակերպվեց ռազմահեղափոխական կոմիտե. աշխատանքները բաշխվեցին, և լույս 6-ի գիշերը վորոշվեց 8-ին իշխանութիւնը գրավել, վորը, սակայն, զինված միջոցների դիմելով՝ փաստորեն գրավվեց 10-ի յերեկոյան: Դեռ 10-ից առաջ, դաշնակներից շատերը փախել էին շրջանները՝ կազմակերպելու կուսակալին տարբերին:

Ամսի 11-ին Անի-Աղին գծի վրա զրահապատն ընդհարվում է Սեպուհի զորամասերի հետ, վորից վերջինս թողնելով գիծը՝ քաղաքի վրա արշավում է գյուղերով: Զաջուռի կողմից առաջանում է դաշնակցական մի վաշտ: Կարմիր բանակի շտաբի պետ եր նշանակված Դաշնակցութեան հլու ծառա, ցարական սպա Կորգանովը, վորն իր մի քանի խորամանկ ու գաղտնի հրամաններով կարողացավ քայքայել ամբողջ ճակատը և հնարավորութիւն տալ Դաշնակցութեան փոքրիկ զորամասերին՝ ողակել ապստամբ քաղաքը: Զգացվում էր պարենի խիստ պակասութիւն: Այս բոլորը մի ընդհանուր լքումն էր առաջացրել գլխավորապես զորքի մեջ: 13-ին Սեպուհն ուղարկում է մի վերջնագիր: Ռազմահեղափոխական կոմիտեն կշռելով իր դրութիւնը, 13—14-ի գիշերը վորոշում է թողնել զրահապատը և հեռանալ քաղաքից: Այսպիսով, Ալեքսանդրում առանց կռվի գրավվում է իշխանութիւնը և համարյա առանց կռվի հետ հանձնվում:

21. Մայիսի 10-ին, Ղարսի հեղկոմը եւ հայտարարում է խորհրդային իշխանութիւն. ակտիվ մասնակցութիւն է ունենում գարաժը, յերկաթգծի բանվորութիւնը, բերդի հրետանու 2-րդ վաշտը և պարետային վաշտը: Դաշնակները մի քանի անգամ փորձում են զինաթափ անել ապստամբ ուժերը, բայց չի հաջողվում: Ալեքսանդրի զրահապատը չի յերկում, չնայած խոստանում է գալ: Կաշազորի կեսը հանդիսատեսի դերումն է մնում: Հաջորդ օրը դաշնակներին հաջողվում է գրավել կայարանը: Հեղկոմի շտաբը տեղափոխվում է Կաշազորի և թնդանութային կրակ բաց անում քաղաքի վրա: Զինվորները հրաժարվում են շարու-

1-326299

նակել ռմբակոծությունը: Անհնար ե գառնում շարունակել սկսած գործը, և հեղկումը հավատարիմ հեղափոխական ընկերների հետ, թվով 28 հոգի, լույս 13-ի գիշերը ճեղքում ե թշնամու շղթան և ուղղվում դեպի Ալեքսանդր: Ջարդելով ճանապարհը կտրած Մացրա գյուղի տերտերի խումբը՝ հասնում են Արգինո գյուղը, վորտեղ հանգստանալիս պաշարվում են հետապնդող թշնամու ուժերով: Սկսվում ե տաք կռիվ, բայց փափուշը վերջանում ե. մահացու վերք ե ստանում ապստամբության ղեկավար Ղուկաս Ղուկասյանը: Մուծն ընկնելուց հետո, ընկերների մի ժասը կարողանում ե ազատվել: Արգինոյի կռիվը Հայաստանի գալիք քաղաքացիական կռիվների ազդանշանն եր: Թշնամին հաղթելուց հետո անգամ չկարողացավ չասել «Հառաջ»-ի եջերում, վոր դա «Ղարսի խռովարարների վերջին հերոսական կատաղի պայքարն եր, ուր խփվեցին 9 հոգի և գերի ընկան 7-ը»:

22. Մարիդամիշում ապստամբությունը չեղավ 11-ին: Այստեղ թե ընդհանուր պայմանները և թե ապստամբության ընդհանուր կազմակերպումն այլ եյին. շնորհիվ գծի ուժեղ կազմակերպված բանվորությանը և այնտեղ կանգնած ամենահեղափոխական զնդերից՝ 4-րդ գնդի՝ ապստամբությունը կատարվեց հաջող. նախ՝ վաղորոք բաժանված եր աշխատանքը, և աշխատանքների բոլոր ասպարեզները վստահելի ձեռքերի մեջ դրված: Ապստամբությունը սկսվեց հակահեղափոխական ակտիվ ուժերի ձեռքակալություններով, դիմադրության փորձերը ճնշվեցին գեներով: Այստեղ ևս զրահապատին եյին սպասում: Իմանալով Ղարսի ընկերների դրությունը՝ փորձեցին ոգնություն հասցնել,

բայց ուշ եր: Մայիսի 18-ին հեղկոմն ընտրեց քիչ գոհերի ուղին և ինքնալիկվիդացիայի չենթարկվեց: Սեպտեմբեր մտնելով Մարիդամիշ՝ ձերբակալեց 60-ի չափ հեղափոխական ընկերների, վորոնց ղեկավարներից չորս հոգու խեղդեցին Ղարսի լճում: Մի մարդու պես կանգնած հեղափոխական 4 ըղ գունդը, վորն իր հեղափոխական մկրտությունը ստացել եր դեռ ապրիլին՝ չերկու անգամ ազատելով ձերբակալված ընկերներին, չորտադործվեց հեղափոխության համար:

23. Սրանով չվերջացավ մայիսյան շարժումը: Արմենկոմի կողմից Նոր-Բալադես ուղարկած ընկեր Հ. Սարուխանյանի ղեկավարությամբ մայիսի 13-ին Ղարախուլից սկսում ե ապստամբությունը: Կազմվում ե ռազմա-հեղափոխական կոմիտե, և իր շտաբով ձերբակալվում ռազմաճակատի հրամանատար գեներալը: Ապստամբ ուժերը շարժվելով դեպի Նոր-Բալադես քաղաքը՝ իրենց շարքերն են առնում հարյուրավոր ապստամբ գյուղացիներ և 17-ին յերկու ժամ տևող կռիվից հետո զբաղում քաղաքը: Յերկու որ առաջ դաշնակները ձերբակալել եյին 10-ից ավելի ակտիվ բալչլիկներ և աքսորել Սեանի կղզին: Հաջորդ որը չերբ իմացվում ե հակահեղափոխական դորամասերի առաջխաղացումը՝ ապստամբները քաղաքից հեռու դիրքեր են բռնում դիմադրելու, բայց ապստամբ ուժերի հրամանատար նշանակված մի պատահական սպա, վորն անգամ ընտրված եր հեղկոմի անգամ՝ գիշերը ազատում ե բանտարկված շտաբականներին և ինքն ել նրանց հետ անցնում թշնամու կողմը: Այս բացը ընտապ լրացվում ե հեղկոմի կողմից, սակայն 15-ի տաք կռիվ ժամանակ մի այլ սպա մի խմբով լքում ե թեղ

և անցում թշնամու—յուրաքանչեւ կողմը: Սկսվում է մի վայրենի խաղաղացում՝ զնդակահարություններ, ծեծ, թալան, բանտարկություններ և այլն: Ընկեր Սարուխանյանին սպանում են ինկվիզիցիոն ամհնասոսկալի տանջանքներով, ձիերից կապած կենդանի քաշ են տալիս փողոցներով, ծեծում, թքում և կիսակենդան դրությամբ յերկու որ հետո զնդակահարում:

24. Մայիսի 19-ին ապստամբությունը ծավալվում է Ղազախ-Քարվանսաքայի շրջանում. ձերբակալվում են բոլոր ակտիվ դաշնակները: Մայիսի 22-ին ապստամբները Ղազախ հրավիրած Կարմիր բանակի զորամասերի հետ, փոքրիկ ընդհարումից հետո գրավում են Դիլիջանը: Ազգաբնակչությունը խանդավառ դիմավորում է նրանց: Հակահեղափոխականների գործը հաջողվում է, յերբ նույն գիշերը Գանձակի մուսավաթական ավանտյուրայի հետևանքով շտապ հետ են կանչվում Կարմիր բանակի զորամասերը: Թշնամին մոտենում է Դիլիջանին և հեղկոմն իր ուժերը քաշում է Իջևան՝ տալով մի քանի աննկատելի զոհ: Այնուհետև Ղազախ-Շամշադինի շրջանում սկսվում են կանոնավոր և փոխոխակի հաջողություններով քաղաքացիական կռիվները: Ղազախի ապստամբ գյուղացիությունն այդ շրջանից թողել է մի հերոսական պաշարի պատմություն: Նորից գրավվում է Իջևանը և հետ հանձնվում: Աչաջուր գյուղի մոտ վոչնչացվում է խմբապետ Մուրադի հետ նրա 63 հոգուց բաղկացած ձիավոր խումբը: Վերջում հազարի հասնող ապստամբները ժամանակավորապես քաշվում են Աղբրեջան:

25. Ալեքսպոլի և մյուս շրջաններից ապստամբությունից անհրազեկ ու անկախ, նույն մայիս ամսին

շարժումներ են սկսվում նաև Զանգեզուրի գավառում: Գավառի գյուղերում կալին հազարավոր Բագվի նախկին բանվորներ: Գորիսի կաղերային բառալիոնի և գնդացիության վաշտի ուժեղ բժիշկներ համարյա գլխովին հեղափոխել ելին գինվորներին: Հեղափոխվել եր ձիավոր հարյուրակը և Սիսիանի գումարտակը: Գավառի ամենաուժեղ Խնձորեսկի բժիշկը, վերպես շրջակենտրոն, կազմակերպչական մեծ գործ եր կատարել մոտակա գյուղերում, և բժիշկներ կազմակերպել:

Շարժումները ծավալվում են Սիսիանի շրջանում: Մայիսի 20-ին ձերբակալվում են գավառական պաշտոնյաները և տեղական իշխանությունները. այդ որվանից իշխանությունն անցնում է հեղկոմի ձեռքը: Մայիսի 25-ին իշխանությունը փորձում է Գորիսից մի զորամաս ուղարկել Սիսիանը ճնշելու համար, բայց գինվորները իմանալով այդ՝ վճռականորեն հրաժարվում են: Մայիսի 27-ին հարևան գյուղերի հետ ապստամբվում է Խնձորեսկը, և 28-ին Կարմիր դրոշակներով «Կեցցեք Խորհրդային իշխանությունը» մականգրերով կտրում Ղարաբաղից փախչող Դրոյի և Նժդեհի խմբերի ճանապարհը: Հարևան գյուղերից ոգնություն չստանալու պատճառով, փոքրիկ ընդհարումից հետո, ընկնում է Խնձորեսկը և յենթարկվում մեծ աուրքերի: Գնդակահարվում են միայն ձեռք ընկած չերկու բնիկները: Սիսիանում հեղկոմը ցրում է գինվորական ուժերը, և գեներալ Սիլիկովի գալուց հետո, հունիսի առաջին կեսին ինքնալիկվիդացիայի յենթարկվում: Չերրակալվում և գնդակահարվում է ապստամբ ուժերի հրամանատարը:

26. Արձագանքեց նաև Կաղզվանը, բայց այն ժա-

մանակ, չերբ Ղարսն ու Ալեքսանդր Երեւանի լեռնային շրջանը Սարիղամիշի բաղնիքը: Ղարսի նահանգապետի մայիսի 8-ի հրամանով այստեղ 13-ին ձերբակալվում են ութ ընկերներ, վորի առթիվ 14-ին ըմբոստանում են առաջին գնդի 9-րդ և 10-րդ վաշտերը մարտկոցի հետ և ձերբակալում գավառապետին ու գնդապետին: Դաշնակներն ազատում են կոմսուհիստներին և ամեն ինչ խաղաղվում է: Իգդիրի գործառնում տարված են հաջող կազմակերպչական աշխատանքներ: Կոմսուհիստների ձեռքն են ընկնում պահեստները: Մայիսի 1-ից հետո կազմակերպվում է 10 հոգուց հեղկոմ վորն անմիջապես ձերբակալվում է, և գլխավորում ապագա շարժումը:

Նույնը կատարվում է Ղարաքիլիսայում: Մայիսի 1-ի ցույցերին զբոսորդվում են կոմսուհիստների հեղինակությունն ու հաղթանակը, բանվորների, զինվորների և հարևան գյուղացիների համակրանքն ու պատրաստակամությունը. կոմիտեն չի կարողանում ժամանակին ոգտագործել, և մինչև ամսի 11-ը գրված ձերբակալված է լինում: Դրանից հետո դաշնակները հնարավորություն են ունենում փակել Ալեքսանդրի և Ղարսի ճանապարհը, և 150-ի չափ ապագատակարգացած տարրեր զինում, զբաղվում Զաջուռի տունելը և խփում ապստամբ Ալեքսանդրի թիկունքից:

Քանաքեռի գործառնում հնարավոր չի լինում շարժում առաջ բերել՝ կազմակերպչական աշխատանքների թույլ լինելու հետևանքով:

27. Պարտություն գլխավոր պատճառներից պետք է համարել ամենուրեք այնքան արագորեն ծնվող

շարժման տարերայնությունը. կոմկազմակերպությունները մի յերկու տեղ հազիվ կարողանում էին գլուխ անցնել և համապատասխան ուղղություն տալ: Այդ բռնկումները կատարվում էին գլխավորապես իրարից անկախ, առանց նախորդ համաձայնեցնելու, վոր ինքնին հետևանք եր մի ընդհանուր կենտրոնական մարմնի ծրագրված ղեկավարություն թուլություն, վորի հետևանքով թշնամին ժամանակ շահեց և համարյա նույն փոքր ուժերով (վորի մի մասը ևս անհուսալի յեր նրանց համար) կարողացավ ճնշել առանձին-առանձին բոլոր գավառները: Յերկրորդ պատճառն այն էր, վոր բացի Ղազարից, Սարիղամիշից և մասամբ Նոր-Բայազեդից ապստամբության ղեկավարներն այնքան փորձ ու արագ վճռականություն չունեցան՝ ապստամբությունը հասցնել մինչև վերջը և հեղաշրջումն իրողություն դարձնել՝ զննելով վստահելի ձեռքերի մեջ: Վերջինս բացատրվում է թշնամու գերագնահատությունը և պատրաստի ուժերի սակավությունը: Յերրորդ՝ մինչև ապստամբությունը բանակում և միջանի գավառների գյուղերում ագիտացիոն և կազմակերպչական աշխատանքներ չառ քիչ կամ համարյա չեյին տարվել:

Անճաման զոհեր խլեցին այդ որերը մեզանից՝ Ալեքսանդրյան, Սարուխանյան, Ղարաբաշյան, Ղուկասյան, Մուսախանյան, Փանյան, Սեդյան, Մեղքոնյան, Աղդի, Բատիկյան, Յավրակով, Մատիչկո, Մկրտումյան, Ալեքսեյան, Ակորջանյան, Պրիստովսկի, Կուսմալակին, Եթուրյան, Իսկենդրյան և այլ տասնյակ ընկերներ: Դրանից բացի, արտակարգ դատարանների անողոք վճիռներով բանտերը լցվեցին հարյուրավոր բանվորներով, զինվորներով ու գյուղացիներով:

28. Պարտվեց մայիսյան ապստամբությունը, վորից հետո Դոշնակցությունը կարողացավ իշխել կես տարուց ավելի, բայց նա ծալը տվեց քաղաքացիական կռիվների Հայաստանում, վորոնք սկսվելով Լենինականից, Ղարսից, Նոր-Բայազետից վորոշ ընդհատումներով շարունակվեցին Ղազարում և Զանգեզուրում, մինչև նոյեմբերյան հեղափոխությունը: Հայաստանի բանվորության ու աշխատավորության հեղափոխական լավագույն զավակների թափված արյունով ստեղծվեց նոր խորհրդային սոցիալիստական Հայաստանը:

Նոր սերունդը շատ դառեր ունի ուսանելու մայիսյան հերոսական շարժումներից: Մեր բոլորիս պարտքն է իմի հավաքել Հայաստանի մալխից ֆառացած ամբողջ հարստությունը — պատմությունը՝ լրիվ լուսաբանելու համար նրա անհայտ կամ մշուշապատ կողմերը: Մայիսյան ապստամբությունը Հայաստանի աշխատավորության սուաջին մասսայական փորձն էր լի հերոսություններով, նա մեր հեղափոխության պատմության ամենափայլուն էջերից էր և հաղթական Հոկտեմբերի ծնունդը, վորը մեծ հպարտությամբ է հիշվում և յերկար տարիներ պիտի հիշվի:

Այսօր, մայիսյան ապստամբության 10-րդ տարեդարձին, մալխի հերոսական մարտիկների գործը շարունակում է իր հաղթական առաջընթացը: Հաղթանակող սոցիալիզմը քայլում է հսկայի քայլերով խորհրդային Միության մեջ և խորհրդային Հայաստանում: Դաշնակների կողմից ավերակների վերածված յերկրում բարձրանում են տասնյակ գործարաններ, խտանում են շարժվող արտադրության շարքերը, արմատահան է արվում կապիտալիզմի հիմքերը գյուղում, հանուն սոցիալիզմի վերջնական հաղթանակի:

Մեր սերունդների պարտականությունն է մայիսյան ապստամբության և նրան հաջորդող մի ամբողջ տարվա քաղաքացիական կռիվներում ընկած, գնդակահարված, բանտերում մեռած խիզախ ընկերների բռնած դրոշն ավելի ամուր, բարձր պահել և վճռական անշեղ քայլերով նվաճել, ավարտել նրանց սկսած մեծ գործը՝ սոցիալիզմի կառուցման գործը, վորն ամենամեծ հուշարձանն է նրանց հիշատակը հուշվերժացնելու համար:



ՀՀ Ազգային գրադարան



NL0977194

29.

1

ԳԻՆԵԸ 10 ԿՈՊ. Մ.

3262



Десятилетие майского восстания

Госиздат ССР Армении
Эривань—1930